

Bogdan Cześ, Marek Starowieyski, Wincenty Myszor, Stanisław Kalinkowski

---

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 56/4, 143-155

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. KOMUNIKATY. Wkład patrystyki w dialog ekumeniczny z prawosławiem. II. PUBLIKACJE. 1. *Clavis Patrum Graecorum* M. Geararda. — 2. Gnostycyzm — przegląd publikacji*.

I. KOMUNIKATY

Wkład patrystyki w dialog ekumeniczny z prawosławiem na przykładzie działalności Instytutów w Bari i Salonikach

Nie jest rzeczą przypadku, że wśród członków Komisji Teologicznej do Dialogu z Kościołem Prawosławnym znajduje się wielu specjalistów z zakresu patrystyki. Teologia Ojców bowiem jako teologia Kościoła jeszcze nie podzielonego stanowić może bazę rozwiązywania kontrowersji teologicznych, narosłych w wiekach późniejszych. Stąd też w toczącym się obecnie dialogu z siostrzanym Kościołem prawosławnym znajomość nauczania Ojców odgrywa doniosłą rolę. Dialog doktrynalny bowiem suponuje nie tylko interlokutorów, ale także jedną prawdę posiadaną przez obie strony, choć różnie interpretowaną¹. Patrystyka daje możliwość reinterpretacji w duchu Kościoła nie podzielonego.

Zanim jeszcze rozpoczął się oficjalny dialog teologiczny z prawosławiem, godne odnotowania są inicjatywy ekumeniczne, które były podejmowane na gruncie patrystyki bezpośrednio po Soborze Watykańskim II, i to zarówno ze strony katolickiej, jak i prawosławnej. Owocują one do dzisiaj, wykazując dynamiczną działalność teologiczno-ekumeniczną.

Ze strony katolickiej działalność taką rozwija Instytut Teologii Ekumeniczno-Patrystycznej „San Nicola” w Bari, a ze strony prawosławnej Patriarchalny Instytut Patrystyczny „Moni Vlatadon” w Salonikach. Działalność obu Instytutów została zapoczątkowana w 1968 r. W tym właśnie roku Konferencja Biskupów Apulii podejmuje decyzję o utworzeniu Instytutu „San Nicola” w Bari, który już w roku następnym podejmuje regularną działalność naukowo-dydaktyczną. Instytutem kierują dominikanie. 20 maja 1971 r. dekretem Kongregacji do Spraw Wychowania Katolickiego zostaje ukonstytuowany oficjalnie Instytut „San Nicola” jako Sekcja Ekumeniczno-Patrystyczna Greckobizantyjska Wydziału Teologii Papieskiego Uniwersytetu św. Tomasza z Akwinu w Rzymie („Angelicum”). W rok później zostaje otwarta biblioteka, a w 1973 r. ukazuje się pierwszy numer czasopisma „Nicolaus”, wydawanego do dzisiaj regularnie co pół roku.

1. Instytut Teologii Ekumeniczno-Patrystycznej w Bari

a. Działalność dydaktyczna

Cały wysiłek naukowy Instytutu „San Nicola” zmierza do pogłębienia

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

¹ Por. A. Javierre Ortas, *Il dialogo ecumenico e i dialoghi ufficiali dottrinali in prospettiva pedagogica*, w: *Dialoghi ecumenici ufficiali. Bilancie prospettive*, Roma 1983.

więzi katolików i prawosławnych. Stąd też badania naukowe, a także wykłady koncentrują się przede wszystkim na eklezjologii, która winna stanowić bazę do zjednoczenia Kościołów katolickiego i prawosławnego. Modelem inspirującym pozostałe doświadczenie Kościoła starożytności chrześcijańskiej, który, mimo wszelkich trudności, pozostał przykładem, jak należy budować jedność w różnorodności. Słuchaczami Instytutu są zarówno studenci katolicki, jak prawosławni, którzy korzystają ze stypendiów. Uczelnia ma prawo nadawania licencjatów, doktoratów, a także dyplomów specjalistycznych z ekumenizmu oraz z bizantynologii.

Kurs licencjacki trwa dwa lata i w tym czasie student studiuje m.in. teologię Ojców Kościoła, historię ekumenizmu, hermeneutykę dialogu ekumenicznego, historię stosunków Rzymu i Konstantynopola, liturgię wschodnią i zachodnią. Na drugim roku ponadto: eklezjologię ekumeniczną, historię soborów, teologię ekumeniczną, a także teksty Ojców Kościoła. Kurs doktorancki obejmuje dalsze dwa lata i posiada trzy kierunki: biblijno-patrystyczny, historyczno-bizantyjski i ekumeniczno-teologiczny. Należy zaznaczyć, że niektóre z wykładanych dyscyplin, jak eklezjologia ekumeniczna czy historia stosunków Rzymu i Konstantynopola, mają równolegle profesorów katolików i prawosławnych.

Na Instytucie „San Nicola” zostało napisanych dotychczas 156 prac licencjackich i 18 prac doktorskich². Tematy prac licencjackich obejmowały głównie różne aspekty eklezjologii, a także pneumatologii Ojców Kościoła, ukazując tym samym wzajemne powiązania między tymi dwiema dyscyplinami teologicznymi. W ten sposób prace badawcze ośrodka w Bari próbują wypełnić lukę, jaka w ostatnich czasach powstała w teologii katolickiej w dziedzinie pneumatologii w ogóle, a pneumatologii patrystycznej w szczególności.

b. Działalność ekumeniczna

Instytut „San Nicola” stara się wykorzystać zarówno pracę naukową, jak i kontakty personalne do zbliżenia katolicyzmu z prawosławiem. Do kolegium profesorów należy na stałe czterech prawosławnych, wśród nich metropolita Myry, Chryzostomos Konstantinidis, który razem z papieżem Janem Pawłem II zapalił lampę jedności u grobu św. Mikołaja w czasie pielgrzymki do Bari 26 lutego 1984 r.

Jak to już wyżej zostało wspomniane, studenci rekrutują się zarówno spośród katolików, jak i prawosławnych, razem uczęszczają na wykłady, co sprzyja wytworzeniu klimatu jedności i wzajemnego zaufania. Aby kontakty personalne uczynić jeszcze owocniejszymi, dominikanie nabyli w 1975 r. mieszkanie w Atenach, gdzie obecnie zamieszkuje dwóch profesorów z Instytutu w Bari. Działalność ich jest ściśle związana z działalnością ekumeniczną Instytutu „San Nicola”.

Najpełniejszy jednak wyraz łączenia działalności naukowej i ekumenicznej osiąga uczelnia poprzez międzynarodowe kolokwia katolicko-prawosławne organizowane każdego roku od 1979. Na kolokwia zapraszani są najwybitniejsi przedstawiciele teologii katolickiej i prawosławnej. Tematyka kolokwium uwzględnia aktualne problemy doktrynalne, stanowiące bieżący temat rozmów i ustaleń Komisji Teologicznej do Dialogu z Prawosławiem. Oto tematy kolokwium:

1979 r. — *Inicjacja chrześcijańska jako baza eklezjologii.*

1980 r. — *Rola Ducha Świętego w sakramentach inicjacji chrześcijańskiej.* Intencją tego kolokwium było studium sakramentologii głównie patrystycznej nt. chrztu, bierzmowania i Eucharystii z równoczesnym ukazaniem jej wymiaru eklezjologicznego. W tym kontekście wskazano na szczególną rolę Ducha Świętego nie tylko jako punktu dojścia poprzez sakramenty,

² Stan z maja 1984 r.

ale nade wszystko jako punktu wyjścia: poprzez sakramenty dokonuje się paruzja Ducha Świętego. Rozumienie tej paruzji przez Ojców i jej wpływ na żywotność wspólnoty starożytnego Kościoła stanowić może bazę zbliżenia teologii katolickiej i prawosławnej.

1981 r. — *Złączeni w chrzcie, rozłączeni w Eucharystii? Dane historii, tradycji i teologii*. Próba odpowiedzi na pytanie: Jeżeli chrzest jest wejściem do Kościoła i wszczęciem w mistyczne Ciało Chrystusa, to dlaczego to Ciało Chrystusa, tak utworzone, nie wyraża się jako jedno z celebracji eucharystycznej, która gromadzi wszystkich chrześcijan wokół tego samego ołtarza?

1982 r. — *Kościół — Eucharystia; wzajemny związek*. Związek Kościoła z Eucharystią jest tak silny, że Kościół, kiedy celebrował Eucharystię, staje się tym, czym jest z istoty swojej, czyli mistycznym Ciałem Chrystusa. Stąd też Jeana Tillarda, dominikanina z Ottawy, że Kościół rodzi się z Eucharystii. Kiedy więc Kościół lokalny celebrował Eucharystię, ukazuje się nowa jedność, która przewyższa podziały i odnawia wspólnotę: jeden chleb, jeden kielich, jedno ciało Chrystusa w różnorodności członków wielu — tajemnica jedności w wielości.

1983 r. — *Dokumenty ekumeniczne z Limy i Monachium*.

1984 r. — *Europejski wymiar dzieła Cyryla i Metodego* (pod honorowym patronatem papieża Jana Pawła II i patriarchy ekumenicznego Dymitrios a I).

Przy opracowywaniu każdego z tematów kolokwium brano pod uwagę doktrynę Ojców Kościoła, w której świetle reinterpretowano zagadnienia będące przedmiotem dyskusji Kościoła katolickiego z prawosławnym (przykłady problematyki podane poniżej, przy omawianiu publikacji w „Nicolaus”). Kolokwia doprowadzały do ukazania punktów stycznych omawianej tematyki w tradycji katolickiej i prawosławnej, dając tym samym podstawę do uzasadnionej nadziei na porozumienie teologiczne. Materiały kolokwium publikowane są w czasopiśmie „Nicolaus”, wydawanym przez Instytut.

c. Działalność publicystyczno-wydawnicza: czasopismo „Nicolaus”

Czasopismo ukazuje się co pół roku pod redakcją o. Salvatore Manna, który jest równocześnie rektorem Instytutu. Ukazuje się od roku 1973. Patronolog może znaleźć w nim wiele cennego materiału. Dobór tematów uwzględnia ich użyteczność ekumeniczną. Materiały z kolokwium katolicko-prawosławnych, publikowane w „Nicolaus”, w dużej mierze poruszają także problematykę patrystyczną.

Oto wykaz ważniejszych publikacji:

1. *Tajemnica jedności w wielości: 1 Kor 10, 15—17. Objasnienia egzegetyczno-patrystyczne*³.

2. *Eklezjologia św. Bazylego*⁴.

3. *Sobór Efeski i jego doktryna maryjna*⁵.

4. *Rola jednej wiary jako warunku jednej Eucharystii według św. Jana Chryzostoma*⁶.

5. *Ustawodawstwo Kościoła starożytnego wobec różnych rodzajów herezji*⁷.

³ R. Scognamiglio, *Il misterio dell'uno nei molti: 1 Cor 10, 15—17. Rilevanze esegetico-patristiche*, Nicolaus 10 (1982) 289—305.

⁴ S. Manna, *L'eccelesologia di S. Basilio*, Nicolaus 10 (1982) 47—74.

⁵ G. Gharib, *Il Concilio di Efeso e la sua dottrina mariana*, Nicolaus 10 (1982) 75—101.

⁶ S. Manna, *Il rudo della fede unica condizione dell' unica Eucarestia in S. Giovanni Crisostomo*, Nicolaus 9 (1981) 291—302.

⁷ D. Salachas, *Die legislazione della Chiesa antica a proposito delle diverse categorie di eretici*, Nicolaus 9 (1981) 315—347.

6. *Duch święty w przeistoczeniu i Komunii św. według Tradycji zachodniej*⁸.

7. *Droga do Boga w „Protreptyku” Klemensa Aleksandryjskiego*⁹.

8. *Duch Święty jako „Vicarius Christi” u łacińskich Ojców Kościoła*¹⁰.

9. *Duch Święty jako udzielany Kościołowi (zarys pneumatologii patrystycznej)*¹¹.

10. *Działalność Ducha Świętego według liturgii św. Bazylego*¹².

11. *Jedność sakramentów inicjacji chrześcijańskiej (głównie w oparciu o św. Grzegorza z Nyssy)*¹³.

Podany wyżej zestaw tematów nie pretenduje do pełnego wykazu bibliografii patrystycznej w „Nicolaus”. Jest on raczej próbą tylko zasygnalizowania poruszanej w nim problematyki i jej ekumenicznego wydźwięku. Tematyka patrystyczna w „Nicolaus” ujmowana jest głównie w trzech działach: eklezjologii, sakramentologii i pneumatologii Ojców Kościoła. Stanowią one doskonałą bazę uzgodnień teologicznych w toczącym się obecnie dialogu Kościoła katolickiego z prawosławnym.

2. Patriarchalny Instytut Patrystyczny w Salonikach

Powstał pod auspicjami patriarchatu w Konstantynopolu w 1968 r. Za cel swojej działalności Instytut postawił sobie poszukiwanie w oparciu o mądrość Ojców Kościoła autentycznej tradycji duchowej ortodoksji i jej projekcję we współczesny świat. Podobnie jak Instytut w Bari, tak i ten w Salonikach poszukuje punktów stycznych i dróg zbliżenia z siostrzanym Kościołem katolickim na gruncie doktryny patrystycznej. W przeciwieństwie jednak do Bari, w Salonikach nie prowadzi się działalności dydaktycznej, nie ma stałych studentów. Instytut „Moni Vlatádon” jest ośrodkiem studiów, placówką naukową i wydawniczą, a nie uczelnia. Młodzież korzystająca z Instytutu studiuje na Uniwersytecie w Salonikach.

W Instytucie zatrudnieni są stali pracownicy naukowcy także innych wyznań. Spośród prawosławnych, jeden prowadzi równocześnie systematyczne zajęcia w Bari (prof. Varnalidis), drugi jest członkiem Komisji Teologicznej do dialogu z Kościołem katolickim (prof. Zisis).

W bibliotece, oprócz bogatego księgozbioru (m. in. komplet Migne’a), znajdują się fotokopie wszystkich znanych manuskryptów z góry Athos. Instytut posiada trzy serie wydawnicze: *Analecta Vlatádon*, *Foní ton Patéron*, *Theologiká Dokímia*. Najbardziej znana jest pierwsza z nich — *Analecta Vlatádon*. Wydała ona dotychczas 45 tomów. Pierwszy tom, zatytułowany *Dialektyczny charakter nauczania Grzegorza Teologa* ukazał się w 1969 r. Znajdują się wśród nich cenne monografie patrystyczne. Wymienię dla przykładu: *Antropologia św. Bazylego Wielkiego* (1970 r., s. 160), *Człowiek i kosmos w ekonomii Bożej według św. Jana Chryzostoma* (1971 r., s. 276), *Studia o Janie Chryzostomie* (w jęz. angielskim, 1973 r., s. 146), *Bazyli Wielki*

⁸ Y. Congar, *Le Saint-Esprit dans la consécration et la communion selon la Tradition occidentale*, *Nicolaus* 9 (1981) 383—386.

⁹ F. Storelli, *Itinerario a Dio nel „Protrettico” di Clemente Alessandrino*, *Nicolaus* 8 (1980) 3—73.

¹⁰ E. Bellini, *Lo Spirito Santo „Vicario di Cristo” nei Padri Latini*, *Nicolaus* 8 (1980) 267—276.

¹¹ S. Manna, *Lo Spirito Santo come dono fatto alla Chiesa*, *Nicolaus* 8 (1980) 311—321.

¹² G. Ferrari, *L’azione dello Spirito Santo secondo la Liturgia di San Basilio*, *Nicolaus* 8 (1980) 337—340.

¹³ G. Celada, *Unidad de los sacramentos de la iniciación cristiana*, *Nicolaus* 4 (1976) 138—174.

(1978 r., s. 335). W 1974 r. ukazał się specjalny tom o św. Atanazym pod redakcją Teodora Zisisa.

Na szczególną uwagę zasługuje obszerny dwutomowy podręcznik *Patrologia grecka* autorstwa Panagiotisa Christou, kierownika Patriarchalnego Instytutu Patrystycznego w Salonikach. Tom pierwszy, liczący s. 400, wydany został w Salonikach w 1976 r. Omawia źródła i początki literatury chrześcijańskiej. Tom II, liczący s. 1004, wydany został w 1978 r. także w Salonikach. Omawia Ojców okresu prześladowań.

Seria wydawnicza *Theologiká Dokimía* prezentuje raczej dorobek współczesnej myśli prawosławnej takich autorów jak Evdokimov czy Florovsky. Ukazało się w niej dotychczas pięć tomów. Instytut „Moni Vlatádon” wydaje także od 1969 r. własne czasopismo „Klironomia”. Ukazuje się ono co pół roku. Jego redaktorem jest wspomniany już Panagiotis Christou, kierownik Instytutu. Artykuły o tematyce patrystycznej, które były drukowane do roku 1978 w „Klironomia”, a także w innych czasopismach prawosławnych, zostały wydane w tłumaczeniu angielskim w tomie zatytułowanym *Grecka teologia patrystyczna* w Nowym Jorku w 1979 r.¹⁴

Instytut w Salonikach w omawianym czasie zorganizował pięć sympozjów, których przedmiotem były następujące zagadnienia: *Działalność św. Jana Chryzostoma* (1971); *W hołdzie św. Atanazemu* (1973); *Św. Bazyli Wielki i jego epoka* (1979); *II Sobór Powszechny* (1981) — o Soborze w Konstantynopolu; *Naukowa działalność na górze Athos* (1983).

Należy odnotować, że kierownik Instytutu, prof. Christou, bierze czynny udział w kolokwiah katolicko-prawosławnych organizowanych w Bari, pomagając w ustalaniu tematyki budzącej zainteresowanie obu wyznań, a także wygłaszając referaty.

Przykład aktywności naukowej i ekumenicznej Instytutu Teologii Ekumeniczno-Patrystycznej w Bari i Patriarchalnego Instytutu Patrystycznego w Salonikach budzi nie tylko nadzieję na przyszłość, nadzieję jedności, ale także pozwala stwierdzić z satysfakcją, że patrystyka może oddać i oddaje nieocenione usługi na polu dialogu ekumenicznego, zwłaszcza z siostrzanym Kościołem prawosławnym. Dla pełności obrazu dodajmy na koniec, że przykładem profetycznej jedności tradycji wschodniej i zachodniej jest klasztor benedyktynów w Chevetogne, w Belgii, przy którym od 1965 r. działa Centrum Ekumeniczne organizujące liczne sympozja i wydające czasopismo ekumeniczne „Irénikon”, w którym nie brakuje także tematyki patrystycznej, przedstawionej w aspekcie ekumenicznym, szczególnie dzięki niestrudzonej aktywności o. Emanuela Lanne, czynnego uczestnika wspomnianych wyżej kolokwii katolicko-prawosławnych w Bari. Szersze omówienie działalności ośrodka w Chevetogne wykracza już jednak poza ramy tematyczne niniejszego komunikatu.

ks. Bogdan Cześn, Poznań

II. PUBLIKACJE

1. „Clavis Patrum Graecorum” M. Geerarda

Jedną z podstawowych trudności, na jakie napotyka każdy patrolog czy historyk literatury wczesnochrześcijańskiej, jest ustalenie autentyczności danego utworu, gdyż, szczególnie w dziedzinie homiletyki patrystycznej, istnieje szereg homilii przypisywanych wielkim pisarzom, jak np. św. Augusty-

¹⁴ *Greek Patristic Theology. Basic Doctrines in Eastern Church Fathers*, w: *Monograph Series in Orthodox Theology and Civilisation*, New York 1979.

nowi czy św. Janowi Chryzostomowi, lub też zbiorów fragmentów ich kazań. Podobnie rzecz się ma z innymi gatunkami literackimi, choć w mniejszym stopniu. Przy ustalaniu autentyczności utworów nie na wiele przydają się wielkie podręczniki patrologii Quastena czy Bardenhewera. Sytuacja była szczególnie trudna w dziedzinie literatury greckiej, ponieważ dla literatury łacińskiej od trzydziestu lat dysponujemy *Clavis Patrum Latinorum* E. Dekkersa. Dla literatury greckiej mieliśmy pożyteczne wprowadzenie, lecz fragmentaryczne repertoria: A. de Aldama dla pseudochryzostomików i B. Marxa dla Proklosa. Obecnie luka ta została wypełniona przez *Clavis Patrum Graecorum* M. Geerarda (CPG), wydany przez wydawnictwo Brepols w Turnhout (Belgia).

B. Geerard miał drogę częściowo przetartą przez *Clavis Patrum Latinorum*, na którym się opierał, ale musiał wypracować własną metodę, biorąc pod uwagę rozległość i specyfikę utworów literatury greckiej.

Clavis obejmuje cztery tomy; piąty, zawierający indeksy, jest w przygotowaniu.

Tom I: *Scriptores Antenicani* (1984, s. IX + 288), obejmuje numery 1000—1925 i zawiera informacje o pisarzach I—III wieku. Otwiera go omówienie Ojców Apostolskich — podaje m.in. dokładne zestawienie i zawartość „wielkich wydań” Ojców Apostolskich. *Didaché* umieszczono nie wśród Ojców Apostolskich, lecz wśród pierwszych utworów prawnych (nr 1735). Autor nie uwzględnił zasadniczo apokryfów, ponieważ przygotowuje *Clavis apocryphorum*, podaje jednak Ps. Metodego i Sybille (1830, 1353 n.) oraz teksty z Nag-Hammadi (1157—1226). Dodajmy, że tom został opracowany przy wykorzystaniu notatek F. Winkelmana z Akademii Nauk NRD.

Tom II: *Ab Athanasio ad Chrysostomum* (1974, s. XX + 686), zawiera numery 2000—6197. Obejmuje wiek IV, epokę stosunkowo najlepiej znaną i opracowaną, i dlatego od niej autor rozpoczął pracę nad CPG. Tu znajdujemy omówienie całego wielkiego problemu pseudochryzostomików oraz Ephraem Graecus; autor podaje zestawienie wydanych dotąd chryzostomików.

Tom III: *A Cyrillo Alexandrino ad Ioannem Damascenum* (1979, s. XXI + 574), zawiera numery 5200—8828. Obejmuje pisarzy V—VIII wieku. Autor zasadniczo wylacza poetów, jednakże podaje podstawowe wiadomości o Romanie Pieśniarzu (7570), poezji Jana Damasceńskiego (8070) i Andrzeja z Krety (8219).

Tom IV: *Concilia, Catenae* (1980, s. XVII + 274), zawiera numery 6500—9444 oraz C. 1—179. Tom podaje wiadomości dotyczące aktów soborów i synodów od synodu w Ancyrze (314 r.) do synodu in Trullo (691 r.). Druga część tomu obejmuje opisy 179 katen egzegetycznych ułożonych wedle porządku ksiąg Pisma świętego.

Każdy z tomów zawiera wykaz skrótów, a na końcu indeks autorów i konkordancję* kolumn PG (ew. PL czy PLS) oraz odpowiadających im numerów w CPG.

Układ hasła w CPG jest następujący:

1. Imię autora, data śmierci lub przybliżone daty życia. Ponadto podstawowe prace dotyczące autora.

2. Następuje wyczerpujące dzieł: najpierw autentycznych (*genuina*), następnie wątpliwych (*dubia*) i nieautentycznych (*spuria*). Przy ważniejszych autorach dzieła podzielono na grupy tematyczne (np. dzieła egzegetyczne, dogmatyczne itd.). Niekiedy autor nie wypowiada się na temat autentyczności dzieła, jak to ma miejsce przy *corpus Arabicum* Antoniego w tłum. Abrahama Ecchellensis, ponieważ nauka jeszcze na ten temat nie powiedziała ostatniego słowa.

3. Każde dzieło opatrzone numerem; numeracja jest ciągła, co pozwala na określenie dzieła samym numerem, bez podawania tomu.

4. CPG podaje tytuł łaciński dzieła w wersji ogólnie przyjętej. Wobec

rozbieżności tytułów przy cytowaniu można uważać tytuł w CPG za miarodajny.

5. Pod tytułem podany jest grecki *incipit*.

6. Przy każdym dziele podano najlepsze wydanie lub wydania. Jeśli wydaniem podstawowym nie jest PG, na marginesie podano lokalizację w PG lub w innej z podstawowych serii wydawniczych (SCH, GCS, czy np. dla Cyryla Aleksandryjskiego wydanie Puseya). Przy dziełach jeszcze nie wydanych CPG podaje rękopisy, na których się one znajdują.

7. Przy każdym dziele wymieniono ważniejsze przekłady starożytne (łaciński, syryjski, koptyjski, arabski, etiopski, gruziński, armeński itd). Na końcu podano inne uwagi oraz literaturę dotyczącą rękopisów, korekt, koniektur, sporów o autorstwo. Uwagi te przybierają niejednokrotnie postać apendyksów: np. CPG daje konkordancję przekładów listów św. Antoniego (2330) czy zestaw pseudochryzostomików przypisywanych Proklosowi (5836).

Indeks (tom V) będzie stanowił klucz do całego dzieła, szczególnie potrzebny przy autorach większej ilości pism.

W ten sposób otrzymaliśmy istotną kopalnię wiadomości o autorach i utworach autorów greckich, podsumowanie dotychczasowych badań nad patrologią grecką.

Wprawdzie CPG jak i CPL nie są w Polsce powszechnie dostępne i znajdują się jedynie w nielicznych bibliotekach, jednak należałoby się do nich częściej odnosić, szczególnie w pracach redakcyjnych. Zbyt często bowiem pojawiają się cytaty lub przekłady nie do zidentyfikowania na skutek przekręconego tytułu, rzadkich i niedobrych wydań, podczas gdy lepsze są powszechnie dostępne, a dzieła nieautentyczne są cytowane jako autentyczne. Mimo trudności, biblioteki centrów, w których prowadzone są studia patrystyczne lub badania nad starożytnością chrześcijańską, powinny się o tę *Clavis* postarać. Również redaktorzy *Encyklopedii Katolickiej* powinni przyjąć do wiadomości istnienie obydwu *Clavis* i używać ich, przynajmniej w bibliografii.

Clavis Patrum Graecorum jest dziełem jednego człowieka, dr. Mauritiusa Geerarda. Trudno przecenić dzieło i zasługi uczonego autora. Toteż dla uczczenia zakończenia pracy nad CPG grono uczonych, przyjaciół autora, wydało dzieło pod redakcją J. Noreta, książkę pamiątkową na cześć M. Geerarda: *Antidoron. Hulde aan bij de voltooiing van de Clavis Patrum Graecorum. Hommage à Mauritijs Geerard pour célébrer l'achèvement de la Clavis Patrum Graecorum*, Cultura Wetterem, Belgique, 1984, s. 263. Tom otwiera list redaktora, J. Noreta. Podają następujące artykuły:

F. Winkelmann (Akademia Nauk NRD), *Annotaciones zu einer neuen Edition der Tricennatsreden Eusebius und der Oratio ad sanctum coetum in GCS* (s. 1—7); L. Leloir (Opactwo w Cervaux), *Prémiers renseignements sur La vie d'Antoine en Étiopien* (s. 9—11); F. J. Thompson (Uniwersytet w Antwerpii), *The True Origin of Two Homilies Ascribed to Ephraem Syrus Allegedly Preserved in Slavonic* (s. 13—26); A. M. Malingrey (Paryż), *La tradition manuscrite de saint Jean Chrysostome à la lumière du „Vetus interpres Latinus”* (s. 27—32); P. P. Verbraken (Opactwo w Maredsous), *Deux anciennes versions latines de l'Homélie sur l'aumône CPG 4618 attribuée à Jean Chrysostome* (s. 33—45, wydanie obydwu wersji); J. P. Bouhot (CNRS, Paryż), *Ancienne version Latine du sermon De Ioseph et de castitate d'un Pseudo Jean Chrysostome* (s. 47—56); F. Riliet-Maillard (Genewa, Rzym), *Une homélie sur le début du jeûne attribué à Mar Jean* (s. 57—72, tekst syryjski i przekład); B. Outtier (Opactwo w Solesme), *Notule sur les versions orientales de l'Histoire Philothée* (s. 71—79); R. Schieffer (Uniwersytet w Bonn), *Der Brief Papst Leos des Grossen an Theodoret von Kyros* (s. 81—87); M. Minniti Colonna (Neapol), *Prolegomena a una nuova edizione del Panegirico per l'Imperatore Atanasio di Procopio di Gaza* (s. 89—99); G. Dorival (Paryż), *Nouveaux fragments grecs de Sévère d' Antioche* (s. 101—121); A. van

Roey (Leuven), *Un traité cononite contre la doctrine de Jean Philopon sur la résurrection* (s. 123—139, przekład tekstu); K. Treu (Akademia Nauk NRD), *Stücke aus Maxim Confessor im Zeitz, Stiftsbibliothek Cod. 66* (s. 141—143); R. Riedlinger (Würzburg), *Kuriale und Unziale in den lateinischen Überlieferung der Akten des VI. ökumenischen Konzils (680/681) (CPG 9416—9442)* (s. 145—157); F. Halkin (Bruksela), *Saint Théodote de Chypre. Sa passion BHG 2437 dans le ménologe impérial* (s. 169—175, wydanie tekstu, przekład); J. A. Munitiz (Londyn, Heythrop College), *A Clavis to the „Florilegia on the Eucharist” attributed to John of Oxeia* (s. 177—200); J. M. Sauget (Biblioteka Watykańska), *Un homélaire copte en arabe pour le Carême et la Semaine Sainte: le Vatican arabe 75* (s. 201—240); A. Labate (Messyna), *Nuove catene esegetiche sull' Ecclesiaste* (s. 241—263).

Już samo wyliczenie tytułów wskazuje na charakter dzieła: są to artykuły typowo erudycyjne, ale obracają się one wokół problematyki edytorskiej i stanowią w pewien sposób uzupełnienie CPG. *Antidoron* stanowi więc nie tylko hołd złożony wielkiemu uczonemu, systematykowi greckiej literatury patrystycznej, ale również uzupełnienie jego dzieła, *Clavis Patrum Graecorum*, stanowi jego nieodzowne dopełnienie.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

2. Gnostycyzm — przegląd publikacji

a. *Nag Hammadi Studies* (= NHS)

Zapoczątkowana w 1971 r. seria studiów nad biblioteką z Nag Hammadi na początku 1986, po piętnastu latach liczy już prawie trzydzieści tomów. W serii tej wydawane są tomy, które przynoszą często pierwsze edycje tekstu koptyjskiego (*The Coptic Gnostic Library*), z tłumaczeniem angielskim, komentarzem filologicznym i indeksami słów. Wydanie w tej serii nie jest wprawdzie ostatecznym ustaleniem tekstu, ale wraz z wydaniem Facsimile zachęca koptologów i badaczy gnozy do dalszych studiów. Ukazują się również wydania już opublikowanych utworów, najczęściej poświadczając postęp studiów nad gnostycyzmem.

Po raz pierwszy wydany został tekst *Dialogu Zbawcy* z NHC III, 5 Nag Hammadi Codex III, 5. *The Dialogue of the Savior*, Contributors St. Emmel, H. Koester, E. Pagels, volume Editor Stephen Emmel, NHS 26, Leiden 1984, 127 s. Tom zawiera wprowadzenie do utworu pióra H. Koestera i E. Pagelsa, w którym poruszono zagadnienie tytułu, autorstwa, literackiej formy, źródeł i przekazów poszczególnych wątków oraz szczegółową analizę treści. Wstęp kodikologiczny i filologiczny przygotował St. Emmel. Takie opracowanie sprawia, że dzieło będzie najpierw użyteczne dla koptologów i badaczy gnozy, w mniejszym stopniu zaś dla patrologów i teologów. *Dialog Zbawcy* NHC III p. 120, 1—147, 23, dzieła wydawcy na następujące odcinki treściowe: tytuł (120, 1), wprowadzenie (120, 2—124, 22), dialog — część I (124, 23—127, 19), mit o stworzeniu (127, 19—128, 23), dialog — część II (128, 23—129, 16), mit o stworzeniu, ciąg dalszy (129, 16—131, 18), dialog — część III (131, 19—133, 21), mądrość stwórcza (133, 21—134, 24), wizja apokaliptyczna (134, 24—137, 3), dialog — część IV (137, 3—146, 20), pouczenia końcowe (146, 20—147, 22), tytuł (147, 23). Wprowadzenie ujawnia szereg zbieżności tak z innymi utworami gnostyków, jak z Nowym Testamentem i literaturą patrystyczną. Formę dialogu zbawcy z uczniami spotykamy w innych utworach gnostyków. W wyjaśnieniach zbawcy pojawiają się najczęściej motywy gnostycko-chrześcijańskie: zbawienie, szukanie-odnalezienie, gnoza, chrzest. Pod tym względem utwór ten stanowi ważne źródło dla teologii II wieku, w takim bowiem okresie umieszcza ją wydawcy powstanie

utworu. Chodzi oczywiście o oryginał grecki, który ich zdaniem mógł powstać tuż po powstaniu Ewangelii Jana.

Dla stron 145—146 St. Emmel odnalazł koptyjskie paralele w rękopisie koptyjskim w Reinecke Library w New Haven.

Tomy 22 i 23 NHS obejmują drugą edycję gnostyckich utworów z I kodeksu: *Nag Hammadi Codex I (The Jung Codex), Introductions, Texts, Translations, Indices*; Leiden 1985, 444 pp + 497 s. Wydanie przygotował zespół siedmiu badaczy, wydał zaś W. Attridge. Jak wynika z przedmowy wydawcy, w pracy brało udział wielu innych uczonych oraz instytucji naukowych. Praca nawiązuje także do wielu studiów wcześniejszych, a właśnie nad Kodeksem Junga rozpoczęły się studia tekstów z Nag Hammadi. Chodzi o kodeks, w którym przepisano dzieła chrześcijańskich gnostyków, to jest *Modlitwa Apostoła Pawła, Apokryficzny List Jakuba, Ewangelia prawdy, Wypowiedź o zmartwychwstaniu i Tractatus Tripartitus*. Wszystkie te utwory z wyjątkiem ostatniego zostały także przetłumaczone na język polski. Do wydania EvVer *Ewangelia prawdy* dołączono sześć fragmentów tego utworu z NHC XII, 2 to jest do wierszy z NHC I, p. 30, 27—31, 1; 31, 26—32, 2; 34, 5—35; 35, 5—35; 36, 14—26; 37, 7—21. Obszerny wstęp do *Tractatus Tripartitus* przekonuje, że jest to jedno z ważniejszych źródeł dla teologii chrześcijańskiej. Autorzy zaliczają to dzieło do pism walentyniańskich z pierwszej połowy III w., choć nie można wykluczyć twierdzenia, że powstało pod koniec III wieku, ew. na początku IV. Pozostałe utwory z Kodeksu Junga datują na okres II wieku. Tom 22 z tekstem koptyjskim i tłumaczeniem zamkają indeksy filologiczne, miejsc cytowanych, co z pewnością ułatwi wykorzystanie dla studium literatury chrześcijańskiej tego okresu. Tom 23 zawiera ciągły komentarz do wszystkich utworów. Tak obszerny komentarz stał się możliwy dzięki wieloletnim studiom tych tekstów. Autorzy wykorzystali przede wszystkim literaturę anglosaską i w języku francuskim. Brak wykorzystania znakomitych prac nad walentynianizmem A. Orbeo, w języku hiszpańskim.

Ważnym dla badań idei zbawienia w myśli pogańskiej i chrześcijańskiej w okresie patrystycznym jest tom 19 NHS: J. Frickel, *Hellenistische Erlösung in christlicher Deutung. Die gnostische Naasenschrift. Quellenkritische Studien — Strukturanalyse — Schichtenscheidung — Rekonstruktion der Anthropos-Lehrschrift*, Leiden 1984, 279 s. Autor poddał analizie przekaz Hipolita o naaseńczykach (*Refutatio* V, 1—10), w celu uzyskania wcześniejszej postaci gnostyckiego utworu. Przekaz Hipolita pozostaje w bezpośrednim związku z dwoma tekstami z Nag Hammadi, *Ewangelia Egipcjan* i *Ewangelia Tomasza*. Hipolit nie przekazał jednak informacji o naaseńczykach w prostym cytacie, ale prawdopodobnie jako wyciąg z ich utworu i to z akcentami polemicznymi. Tekst cytowany przez Hipolita nie był wówczas utworem pierwotnym, ale — jak sugerował R. Reitzenstein — redakcją gnostycko-chrześcijańską. Reitzenstein sądził, że wszystkie biblijne cytaty i aluzje należy usunąć, aby uzyskać postać niechrześcijańską utworu. Praca Frickela ma na celu zrewidowanie twierdzeń Reitzensteina. Rezultatem zaś było odtworzenie gnostyckiego utworu o tytule *O człowieku*, który w szkole Walentyna został skomentowany przez jakiegoś chrześcijańskiego gnostyka, może Herakleona.

Tom 25 NHS zawiera wprowadzenie, przekład i komentarz (bez tekstu koptyjskiego) utworu z NHC II, 6: M. Scopello, *L'Exégèse de l'âme, Nag Hammadi Codex II, 6*, Leiden 1985, XIII + 206 s. Nad tym utworem autorka pracuje już od wielu lat; opublikowała wiele szczegółowych studiów. Tym razem stara się w komentarzu do francuskiego tłumaczenia wykazać istnienie greckiego oryginału, a przede wszystkim wydobyć grecką terminologię gnostycką ukrytą pod słownictwem koptyjskim.

W tomie 24: G. A. G. Stroumsa, *Another Seed: Studies in Gnostic Mythology*, NHS 25, Leiden 1984, 195 s., dokonano analizy gnostyckiej mito-

logii pod kątem jej związków z tradycją żydowską. Chodzi przede wszystkim o źródła zaliczane do pism setiańskich. Autor wybrał wątki mitologiczne związane z apokaliptyką, w tekstach rabinistycznych, u Ojców Kościoła i gnostyków, oraz zebrane wokół podstawowego pytania, skąd pochodzi zło. Drużym tematem rozprawy było zagadnienie „pokolenia gnostyków” oraz związanej z nim idei zbawienia. Praca wskazuje na możliwość rozwiązania pochodzenia gnostycyzmu ze środowiska żydowskiego.

Ostatnio wydany tom tej serii to: M. A. Williams, *The Immovable Race. A Gnostic Designation on the Theme of Stability in Late Antiquity*, NHS 29, Leiden 1985, XII + 239 s. Dotyczy on samookreślenia gnostyków jako „niewzruszony ród” (*genea*), które występuje w *Apokryfie Jana*, *Sophia Jezusa Chrystusa*, *Ewangelii Egipcjan*, *Trzech stelach Seta* i *Zostranosie*. Temat został potraktowany porównawczo. Autor doszedł do przekonania, że wyrażenie to nie oznacza u gnostyków swoistego rodzaju elity, ludzi przeznaczonych do zbawienia (taki sąd wypowiadano dotąd!), ale przeciwnie, jest określeniem ogólnikowym. Związek z pewnością zbawienia jest podany w relacjach polemicznych i jest właściwie karykaturą poglądów samych gnostyków. Autor naszkicował również tło społeczne i historyczne tego pojęcia, starając się wyjaśnić, dlaczego termin ten występował przede wszystkim w pismach setiańskich.

Z tomów zaplanowanych w serii NHS na rok 1985/86 należy się spodziewać w najbliższym czasie: *Nag Hammadi Codex II, 2—7, together with XIII, 2; Birt. Lib. Or 4926 (1) and P. Oxy. 1, 654, 655. I: Gospel of Thomas, Gospel of Philip, Hypostasis of the Archons, Indexes... II: On the Origin of the World, Eregesis of the Soul, Book of Thomas, Indexes*, Ed. by B. Layton, NHS 20 and 21, Leiden 1985. Tomy będą więc obejmować utwory z II kodeksu oraz fragmenty paralelne, greckie do *Ewangelii Tomasza* oraz subachmimskie do *O początku świata*. Wydawnictwo zapowiedziało również publikację innych utworów: *Nag Hammadi Codices III, 3—4 and V, 1 with Papyrus Berolinensis 8502, 3: Eugnostos the Blessed and Wisdom of Jesus Christ*, Ed. by D. P. Parrott, NHS 27, Leiden 1985, oraz *Nag Hammadi Codices XI, XII and XIII*, vol. ed. C. W. Hedrick, NHS 28, Leiden 1985.

b. *Bibliothèque Copte de Nag Hammadi* (= BCNH)

W jednym z poprzednich biuletynów ks. M. Starowieyski przedstawił pierwsze tomy tej serii (Coll. Theol. 55, 1985, z. 1, 182—183), następnie zaś omówił w poprzednim przeglądzie publikacji na temat gnostycyzmu. Od tego czasu ukazały się tomy 12, 13, 14 i 15. Jedne z nich zawierają nową edycję tekstu, inne są pierwszą publikacją utworów z Nag Hammadi. Tom: J. E. Ménard, *Le Traité sur la Résurrection (NH I, 4). Texte établi et présenté par...* BCNH 12, Québec 1983, XI + 97 s., zawiera tekst kilka razy już wydany i przetłumaczony na język polski (*Wypowiedź o zmartwychwstaniu*, PSP 20, 193—206). Ménard skłania się do uznania związków tego utworu z walentynianizmem. We wstępie zajmuje się również zagadnieniem związków z NT. Przeanalizował także takie pojęcia jak „zmartwychwstanie” oraz szereg innych związanych z kosmologią, antropologią, soteriologią i eschatologią utworu.

Y. Jaanssens, *Les Leçons de Silvanos, NH VII, 4. Texte établi et présenté par...* BCNH 13, Québec 1983, XIV + 173 s., jest pierwszym wydaniem tekstu koptyjskiego, choć ukazywały się już wcześniej tłumaczenia. Utwór *Nauki Sylwana* należy do piśmiennictwa mądrościowego i nie zawiera systematycznego wykładu nauki. O gnostyckim lub niegnostyckim charakterze dzieła — a sprawa jest dyskutowana — decyduje nauka o Bogu. Autorka skłania się do ujęcia utworu jako dzieła synkretyzmu religijnego. Twórca tego pisma znał gnostycyzm i przejął niektóre jego pojęcia, z niektórymi polemizował. Utwór powstał pod koniec II wieku i może zainteresować nie

tylko patrologów, ale również nowotestamentalistów, ze względu na tradycję chrześcijańską sięgającą czasów apostołskich.

Dotąd nie publikowane teksty zawiera również kolejny tom tej serii: J. E. Ménard, *L'Exposé valentinien. Les Fragments sur le Baptême et sur l'Eucharistie*, NH XI, 2. *Texte établi et présenté par...* BCNH 14, Québec 1985, VI + 110 s. Jest to utwór pochodzenia walentyniańskiego, stąd tytuł nadany przez badaczy stanowi, podobnie jak *Tractatus Tripartitus* z I kodeksu, wykład całości poglądu walentynian. Ménard analizując ten związek z *TractTrip* podobnie, jak z *Eugnostosem* oraz z innymi źródłami walentynian, dochodzi do przekonania, że grecki oryginał utworu sięga zapewne II wieku, a nawet okresu poprzedzającego „złoty wiek” walentynian. Mógł jednak powstać dopiero wtedy, gdy system uczniów Walentyna został w miarę sprecyzowany.

Nową edycję tekstu prezentuje następny tom serii: F. Morard, *L'Apocalypse d'Adam*, NH V, 5. *Texte établi et présenté par...* BCNH 15, Québec 1985, VI + 160 s. Tom ten zawiera drugie wydanie koptyjskiego tekstu tego utworu. *Apokalipsa Adama* należy do utworów niechrześcijańskich i z tej racji jest ważnym źródłem dla poznania tego kierunku gnozy. Tekst koptyjski bardzo dobrze zachowany pozwala na pewniejsze studia.

c. *Sources Gnostiques et Manichéennes* (= SGM)

W paryskim wydawnictwie Cerf od 1984 roku rozpoczęto wydawać nową serię źródeł gnostyckich i manichejskich opracowanych przez wielu badaczy w Centre de l'Etudes des religions de Livre. Serię redaguje Michel Tardieu, znany badacz gnostycyzmu i manicheizmu (por. M. Tardieu, *Trois mythes gnostiques, Adam, Eros et les animaux d'Egypte dans un écrit de Nag Hammadi* (II, 5), Paris 1974, 387 s.; *Le manichéisme*, seria *Que sais-je*, Paris 1981).

Tom pierwszy tej serii zawiera gnostyckie teksty z kodeksu berlińskiego (Codex Bezae Cantabrigiae 8502): M. Tardieu, *Ecrits gnostiques Codex de Berlin*, par... SGM 1, Paris 1984, 518 s. Tom wprowadzie zawiera tylko tłumaczenie francuskie tekstów, ale ze względu na opracowanie można uznać tę pozycję za wielkie osiągnięcie. Kodeks berliński przekazuje trzy utwory gnostyckie *Ewangelię Marii* (*Magdaleny*), *Apokryf Jana*, *Sophia Jezusa Chrystusa* oraz utwór nie zaliczany do gnostyckich: *Dzieje Piotra* (pierwszy i ostatni utwór dostępny w polskim tłumaczeniu: STV 13, 1975, z. 2, 149—160; 15, 1977, z. 2, 169—175). M. Tardieu w opracowaniu *Apokryfu Jana* przetłumaczył także wersje z NHC II, 1, 1—32, 9; III, 1, 1—40, 11; IV, 1, 1—49, 28. *Apokryf Jana* ze względu na istnienie czterech wersji tekstu stwarza wielkie możliwości badania sposobu redagowania gnostyckich autorów, ewentualnie tłumaczy. Tardieu dowodzi, że AJ nie powstał w swej fazie pierwotnej jako jeden tekst. W historii redakcji wyróżnia trzy etapy. Tekst pierwotny (n) poddany został w drugiej fazie dwu redakcjom (n¹ i n²), co dało podstawę w trzeciej fazie do powstania dwu wersji AJ, krótszej w BG i NHC III oraz dłuższej w NHC II i IV. Zestawiając swe rozważania w odpowiednich tabelach dochodzi do wniosku, że redaktor tekstu pierwotnego (n) wykorzystał około roku 150 tradycje chrześcijańskiej apokaliptyki, zbiór hymnów Janowych oraz samą *Ewangelię Jana*, poddając je jako chrześcijanin (tu nasuwają się nasze wątpliwości!) interpretacji biblijnej i gnostyckiej. Do tych tekstów nawiązywali później także manichejczycy. Podobieństwo relacji Ireneusza Tardieu rozwiązuje hipotezą następującą: Ireneusz nie czytał bezpośrednio greckiej wersji *Apokryfu Jana* (tak dotąd przyjmowano), ale wykorzystał te same źródła (apokaliptykę) dla ukazania grupy gnostyków zbliżonej do autora *Apokryfu Jana*. Hipoteza wydaje się interesująca, chociaż raczej powiększa ilość pytań, niż odpowiada na postawione dotąd. Wydaje się bowiem, że *Apokryf Jana* jest utworem niechrześcijańskim, powierzo-

wnie schrystianizowanym przez jakiegoś chrześcijańskiego gnostyka. Podobne rozważania i hipotezy zastosował wobec *Sophia Jezusa Chrystusa*, a to przez porównanie przede wszystkim z *Eugnostosem*.

Tłumaczenie opatrzone nie tylko przypisami źródłowymi, ale obszernym komentarzem rzeczowym, zajmującym połowę książki. Indeks analityczny umożliwia studiowanie gnostycznych tekstów w znakomity sposób. W jednym z przypisów autor zapowiedział przygotowanie *Introduction à la littérature gnostique!*

Tom drugi SGM związany jest z manicheizmem: Alexandre de Lycopolis, *Contre la doctrine de Mani*, par. A. Villey, SGM 2, Paris 1985, 364 s. Jest to pierwsze francuskie tłumaczenie dzieła neoplatonicyzka z końca III wieku, Aleksandra z Lykopolis (według wydania greckiego oryginału przez A. Brinkmanna z 1895 r.). We wstępie tłumacz zajął się najpierw osobą autora dzieła polemicznego przeciw manichejczykom, jego filozofią, związkami z chrześcijaństwem, następnie zaś samym dziełem ukazując przede wszystkim system manichejski zwalczany przez Aleksandra z Lykopolis. Tłumaczenie tekstu (s. 56—90) opatrzone wielkim komentarzem (s. 93—340), w którym każde stwierdzenie polemisty z Lykopolis zestawiono z odpowiednimi danymi źródłowymi oraz opracowaniami. Indeksy (tym razem brak analitycznego!) zestawiają tylko miejsca cytowane.

Jako następny tom serii SGM zapowiedziano: M. Tardieu, M. Perin, *Écrits gnostiques, Codex VII*.

d. Texte und Untersuchungen

W znanej patrologom serii TU ukazała się ostatnio praca doktorska Gesine Schenke, *Die Dreigestaltige Protennoia (Nag-Hammadi-Codex XIII), hsg. überstz. und komm. von...*, TU 132, Berlin 1984, 177 s. Praca nawiązuje do tego samego standardu opracowań, jaki wcześniej reprezentowała praca: W. P. Funk, *Die Zweite Apokalypse des Jakobus aus Nag-Hammadi-Codex V*, TU 119, Berlin 1976, 246 s. Publikacja służy przede wszystkim badaniom źródłowym nad tekstem koptyjskim, w tym celu zestawiono także dane leksykalne. G. Schenke przygotowała również dwa tłumaczenia niemieckie dzieła. Jedno podane razem z tekstem jest tłumaczeniem dosłownym, drugie — wystylizowanym, służącym komentarzowi. Po wydaniu tego tekstu przez Y. Janssens w BCNH 4, jest drugie opracowanie tego ważnego dzieła.

Z pewnością w serii TU znajdzie się również rozprawa habilitacyjna dostępna mi na razie w maszynopisie (z adnotacją: „Diese Dissertation ist zum internationalem Schriftenaustausch zugelassen”); K. W. Tröger, *Die Passion Jesu Christi in der Gnosis nach den Schriften von Nag Hammadi*, Theol. Diss B, Berlin 1978. Autor zwrócił uwagę na wszystkie wypowiedzi gnostyków dotyczące męki i śmierci Jezusa. Nie wszystkie teksty z Nag Hammadi zawierają jednak wypowiedzi wprost. Praca dotyczy spotkania niezależnych od siebie tendencji religijnych, chociaż w punkcie szczególnie ważnym dla chrześcijan, to jest zbawczego znaczenia męki i śmierci Jezusa. W związku z tym tematem autor przedstawia w poszczególnych pismach gnostyków antropologię, chrystologię, o ile jest to konieczne dla zrozumienia zagadnień głównych. Praca ta jest ważnym wkładem do badań nad gnostyczną chrystologią. Pisząc swą pracę przed 1978 autor zapewne nie mógł jeszcze uwzględnić A. Orbe, *Cristologia gnostica. Intriducction a la soteriologia de los siglos II y III*, Madrid 1976, 595 + 654 s.

Zapewne w tej samej serii ukaże się praca: H. G. Bethge, *Der Brief des Petrus an Philippus. Ein neutestamentliches Apokryphon aus dem Fund von Nag Hammadi (NHC VIII, 2), hsg. übersetzt u. komm.* (Dissertation B), Berlin 1985 (maszynopis). Praca ukształtowana podobnie jak wyżej wspomniane. Chodzi o krytyczne i komentowane wydanie tekstu koptyjskie-

go, z odpowiednią analizą filologiczną i słownikami. Głównym zagadnieniem tego utworu według Bethgego jest kwestia cierpienia tak chrześcijan (tu oczywiście może chodzić o jakieś konkretne prześladowanie!) oraz Chrystusa z powodu chrześcijan-agnostyków. Autor porusza także inne zagadnienia związane z głównym tematem utworu (chrystologię, antropologię). Utwór ten może zainteresować nie tylko patrologów, ale również nowotestamentalistów ze względu na interpretację odpowiednich fragmentów Ewangelii Jana i Dziejów Apostolskich.

Bibliograficzne informacje na temat ostatnich badań nad gnostycyzmem, w tym szczególnie nad tekstami z Nag Hammadi, można uzyskać w kontynuowanej: D. M. Scholer, *Bibliographia Gnostica, Supplementum XIII—XIV, Novum Testamentum* 26 (1984) 341—373; 27 (1985) 349—378. K. Rudolph rozpoczął również krytyczny przegląd publikacji na temat Nag Hammadi: *Die Nag-Hammadi-Texte und ihre Bedeutung für Gnosisforschung*, *Theologische Rundschau* 50 (1985) 1—40; na wzór wcześniej opublikowanego przeglądu: *Gnosis und Gnostizismus, ein Forschungsbericht*, *Theologische Rundschau* 34 (1969) 121—175; 181—231; 355—361; 36 (1971) 1—61; 89—124; 37 (1972) 279—360; 38 (1973) 1—15. Z polskich publikacji: W. Myszor, „Oikonomia” w gnostyckim *Tractatus Tripartitus* z I kodeksu z Nag Hammadi, *STV* 23 (1985) z. 2, 195—213; *Oda o Norei*, *STV* 24 (1986) z. 1, 197—203.

ks. Wincenty Myszor, Warszawa